

SZILÁGYI ZSOLT

**A SÁRRÉTI FALVAK
LATERÁLIS KAPCSOLATHÁLÓJA
1925-BEN¹**

MÓDSZERTANI ELŐZMÉNYEK

Az 1970-es és az 1980-as években a kortárs szociológia- és földrajztudomány hatására érzékelhetően felerősödött a történeti földrajzban a falvak vizsgálata, a köztük lévő gazdasági, társadalmi kapcsolatok kutatása. Az irányzat egyik, meghatározó alakja Dennis Mills volt, akinek módszertani szempontból máig megkerülhetetlen alpműve 1982-ben jelent meg *Centrumfalvak: elmélet, források és vizsgálatok* címmel.²

Mills professzor, Masry MacGregor szociológus és Ian G. Weekley földrajzos új látásmódot alkalmazó munkáiból kiindulva közelített a falvak történeti kapcsolatrendszerének feltárásához. MacGregor 1972-ben szembefordult azzal az általánosan elterjedt nézőponttal, hogy a „falusi élet” mindinkább városközpontúvá válik. Állítását a délnyugat-angliai Somerset megye falvainak társadalmi kölcsönkapcsolatai (a közös szervezésű bálók, egyházi és sportrendezvények) elemzésére építette.³ Kiderült ugyanis, hogy

¹ A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00623/12/2) támogatásával készült.

² *Mills, Dennis Richard*: Central Villages: Theory, Sources and Enquiries. In: *Aspects of Historical Geography. The Open University Social Sciences: a Third Level Course. Historical Sources and the Social Scientist. 2. vol. (Units 16–17.)* Eds. Mills, Dennis Richard–Pryce, W. T. R. The Open University Press, Milton Keynes (Buckinghamshire), 1982. 73–121.

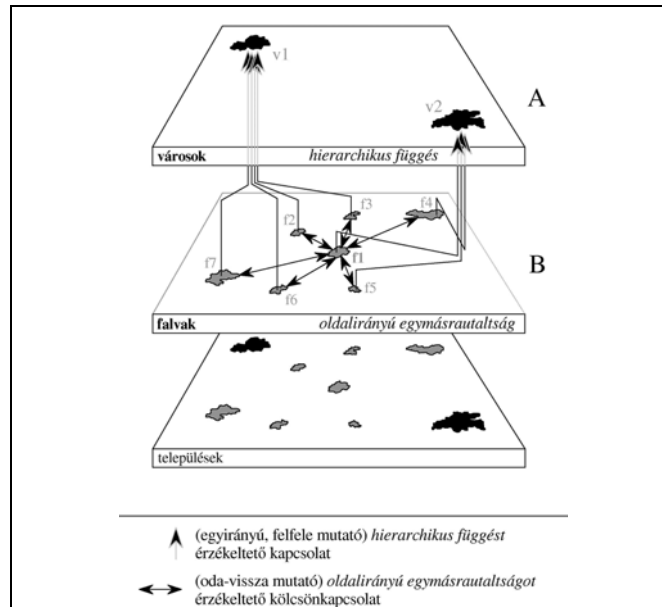
³ *MacGregor, M.*: The Rural Culture. *New Society* 9. (1972: March) 486–489., 486.

(társadalmi szempontból) a legtöbb település inkább „függött” egy közeli centrumfalutól, mint egy hasonlóan közeli (kis)várostól. Néhány évvel később Weekley, (gazdaság)földrajzi oldalról közelítve, hasonló eredményre jutott, mint MacGregor. A személyautó rohamos léptekkel történő vidéki terjedésével felismerte, hogy e folyamat nemcsak a falvak lakosságszám-növekedésére volt kedvező hatással, hanem a vidék, szolgáltatással való ellátottságának términtázatát is jelentősen befolyásolta. Amíg a városok központi jellege részint az elszigeteltségükből, részint a hierarchiai rangjukból eredt, addig mindezzel párhuzamosan kialakult a falvak egymás közötti (egymásra utalt) kölcsönkapcsolata: a *laterális kapcsolat* (lateral interdependence, oldalirányú kölcsönös függés).⁴

Ahogy azt az *I. ábra* is érzékelteti, a laterális kapcsolat valójában csak a falvak között létező olyan lehetséges viszony(rendszer), ami a városok és a falvak közti „vertikális” (hierarchikus) interakcióktól többé-kevésbé független. E kapcsolat, a „vertikális” kifejezés analógiájára horizontálisan, vagyis oldalirányban (laterálisan) épül(t) ki. Jóllehet egy falu nem függ egy másik falutól, legalábbis semmiképp sem úgy, mint ahogyan egy falu függ egy várostól, mégis ezek a falvak úgy specializálódtak újabb szolgáltatás(ok)ra, hogy a szomszédos (egymáshoz közeli) falvakkal megosztva kölcsönös előnyük származzék belőle.⁵ Van olyan szolgáltatás, ami csak az egyik, van olyan, ami csak a másik, és persze olyan is, ami mindkét településen megtalálható. Így az adott faluban hiányzó szolgáltatást a helyi lakosság a távoli város helyett, a közeli vagy közelebbi faluban igyekszik többnyire igénybe venni. Az interakció minősége és mennyisége pedig függvénye a földrajzi távolságnak, a két falu közötti közlekedési lehetőségeknek.

⁴ *Weekley, Ian G.*: Lateral Interdependence as an Aspect of Rural Service Provision: a Northamptonshire Case Study. *East Midland Geographer* 6, (1977) 361–374., 361.

⁵ Vö. *Mills, Dennis Richard*: Central Villages, i. m. 82.

1. ábra. A hierarchikus (AB között) és a laterális kapcsolat (B, f1–f7 között) modellje (Ian G. Weekley nyomán szerkesztette és kiegészítette: Szilágyi Zsolt)

A 19. századvégi történészeket s antropológusokat Mills szerint még az angol faluközösség érdekelte.⁶ Később, az első világháborút követő vidéki szolgáltatások széleskörű elterjedése már arra ösztökölte a kutatók többségét, hogy a szolgáltatások vizsgálata a falvaknál is a középpontba kerüljön. Hisz az 1920-as és az 1930-as

⁶ Seebohm, Frederic: *The English Village Community Examined in its Relations to the Manorial and Tribal Systems and to the Common or Open Field System of Husbandry: an Essay in Economic History*. Longmans Green and Co., London, 1883. (Second edition.) vagy Gomme, George Laurence: *The Village Community with Special Reference to the Origin and Form of its Survivals in Britain*. Walter Scott, London, 1890.

évek vidéki Angliájában rohamos léptekkel terjedt a szolgáltatások egyre bővülő köre, mely korábban csak a városok kiváltsága, sajátos vonása volt. Így a falvakban is megjelent a vízvezeték, az elektromos áramellátás, a gázszolgáltatás, a középfokú oktatás vagy éppen a nyilvános telefonfülke.⁷ Harold Peake régész, antropológus, elsők között ismerte fel (1916, 1922) az angol falvakban lejátszódó változások súlyát: azt, hogy a falusiak (szolgáltatások iránti) igénye megváltozott, újabakkal bővült. Listája szerint számos helyen igény volt a továbbképző iskolákra, a faluklubokra („művelődési házakra”), a kölesönkönyvtárakra, az ápolónőkre, az orvosokra, a fogászatra vagy éppen a helyi villamos áramfejlesztő-telepekre.⁸

A brit földrajztudomány egyik meghatározó alakja, Robert Eric Dickinson új kutatási irányvonalat jelölt ki 1932-es tanulmányával,⁹ amikor kelet-angliai piacközpontok vizsgálatával felismerte a központi helyek alsó szintjét. Ezek a „városfalvak” (urban villages) nagyjából 700 fős települések voltak, de akadt köztük mindössze 300 lelket számláló is.¹⁰ Dickinson hatására Arthur E. Smailes az 1940-es évek első felében településhierarchiai vizsgálatokba kezdett. Nemcsak a városok szolgáltatásait, hanem azok vonzáskörzetét, hinterlandját is vizsgálta, igaz a falvak körében nem azonosított egyetlen központi helyet sem.¹¹ Ennek ellenére mind Dickinson, mind Smailes alapkutatásai meghatározónak bizonyultak a későbbi brit településföldrajz szemléletmódjára. Egyik közvetlen követőjük Harold Edwin Bracey, aki az angol centrumfalvakkal

⁷ *Mills, Dennis Richard*: Central Villages, i. m. 85.

⁸ *Peake, Harold*: The English Village. The Origin and Decay of its Community. An Antropological Interpretation. Benn Brothers Limited, London, 1922. 228–232.

⁹ *Dickinson, Robert Eric*: The Distribution and Functions of the Smaller Urban Settlements of East Anglia. *Geography* 17, (1932) 19–31.

¹⁰ *Dickinson, Robert Eric*: The Social Basis of Physical Palnning – I. *Sociological Review* 34, (1942) 51–67.

¹¹ *Smailes, Arthur E.*: The Urban Hierarchy in England and Wales. *Geography*, 29, (1944) 41–51.

kapcsolatos kutatásaiban arra a következtetésre jutott, hogy e településeknek három szintje különböztethető meg, jóllehet az eljárása önkényes, így a centrumfalvak és a városok közötti különbség inkább fogalmi jellegű. Vizsgálatában az elsőrendű centrumfalvakat legalább 20, a másodrendűeket legalább 10, míg a harmadrendűeket legkevesebb 5, helyben működő kereskedés (bolt) különböztette meg a többi falutól. Bracey, Weekley-vel ellentétben nem vette számításba a hierarchiai vizsgálatnál a más jellegű szolgáltatásokat, habár megállapította, hogy az elsőrendű centrumfalvakat 5 vagy inkább több, a másodrendűeket általában 3, míg a harmadrendűeket pusztán egyetlen egyéb szolgáltatás jellemezte a már említett kereskedéseken kívül.¹² Mills évtizedekkel később úgy vélte, Bracey munkája hasznos kiindulópontja lehet valamennyi, két világháború közötti viszonyokat elemző centrumfalu-vizsgálatnak,¹³ amelyhez alapforrásként a települési címtárakat használta.

Az 1990-es évekre ugyan csökkent valamelyest a korábbi évtizedekben mutatkozó nagyfokú (tudományos) érdeklődés a falvak iránt, a történeti földrajzi vizsgálatok középpontjában – az iparosodás regionális különbségei mellett – továbbra is a vidék, a falvak vizsgálata állt. Jon Stobart, a brit történeti földrajz napjaink egyik meghatározó alakja,¹⁴ például külön tanulmányban foglalkozott a 18. századi északnyugat-angliai központi helyekkel, amelyben többek között arra a megállapításra jutott, hogy a speciális szolgáltatásokat nyújtó

¹² *Bracey, Harold Edwin*: English Rural Life. Village Activities, Organisations and Institutions. (International Library of Sociology and Social Reconstruction.) Routledge and Kegan Paul, London, 1959. és *Uő*: English Central Villages, Identification, Distribution and Functions. In: Proceedings of the International Geographical Union Symposium in Urban Geography. (Lund Studies in Geography. Ser. B. Human Geography no. 24.) Ed. Norborg, Knut. University of Lund, Lund. 1962.

¹³ *Mills, Dennis Richard*: Central Villages, i. m. 89.

¹⁴ Lásd: <http://www.northampton.ac.uk/people/jon.stobart> (Legutóbbi megtekintés: 2013. május 5.)

központokat egymással nem hierarchikus kapcsolat kötötte össze – megkérdőjelezve ezzel a Christaller-féle modell kizárólagosságát.¹⁵

A falvak – mint vizsgálati téma – népszerűségét misem igazolja jobban, minthogy az utóbbi néhány évtizedben az angliai egyetemeken a legkülönfélébb (köztük történelem és földrajz) tudományokban több mint 460 olyan doktori értekezés született, aminek a választott tárgya: a falu.¹⁶

SÁRRÉTI KULTÚRTÁJ ÉS MENTÁLIS RÉGIÓ

A tájak lehatárolása sohasem lehet végérvényes.¹⁷ Nemcsak azért mert a tájak maguk is változnak, hanem mert a különböző tudományok eltérő megoldásokat kínálnak. Ezért van az, hogy például más a földrajz, a történelem és a néprajz Sárrettje. Sőt, a földrajztudomány önmaga is többféle képet kínál ugyanarról a tájról (hiszen milyen gyökeresen különbözik egymástól a természetföldrajz és a társadalomföldrajz látószöge).

Teleki Pál tájról alkotott nézetei jól ismertek, amit 1936-ban a következő formában összegzett: „Még a falusiak ruhája, a tarka, virágos színű népviselet, háziszóttos [...] is beletartozik abba a tájképbe, amelyet az anyaföldtől el nem szakadt ember színez. Így fekszik rá mintegy hálóként a »természetes« tájra az emberformálta, dominálta ú. n. kultúrtáj. Itt-ott egy nagy csomózat – város, bányavidék. De akármilyen sűrű lesz, mindig csak háló marad – és

¹⁵ Stobart, Jon: The Spatial Organization of a Regional Economy: Central Places in North-west England in the Early-eighteenth Century. *Journal of Historical Geography* 22, (1996: 2) 147–159., 156.

¹⁶ Lásd: British Library, Electronic Theses Online Service (EThOS) – <http://ethos.bl.uk/Home.do> (Letöltve: 2012. március 11.)

¹⁷ Az erről vallott nézeteimet lásd: *Szilágyi Zsolt: Sárrett posztmodern perspektívában. A táj történeti földrajza: az egységesülés és széttagolódás formái. Tér és Társadalom* 23, (2009: 2) 113–133.

pedig áttetsző anyagból göbözött háló. Hiszen a nagyváros emberadta takaróján is átüt a természet”.¹⁸

E sorokból implicite az is kitetszik, hogy a két tájkép (a természetföldrajz és az emberföldrajz által megfestett természeti táj, illetve kultúrtáj) egymással nem egyenrangú. Mintha a kultúrtáj pusztán alárendeltje volna a természeti tájnak, pontosabban olyas valami, ami hálóként feszül a természeti tájra. Annak ellenére, hogy Teleki emberföldrajzusként fogalmazta meg az előbbi relációt, különös megfigyelni, hogy e látószög manapság sokkal inkább jellemzi a természetföldrajzot, semmint a társadalom- vagy településföldrajzot. Az utóbbi két diszciplína gyakran használja a táj fogalmát kultúrtáj vonatkozásban anélkül, hogy arra külön utalna – megteremtve ezzel ama környezetet, amiben a természeti táj és a kultúrtáj koncepciója észrevétlenül összemósódhat, többnyire az előbbi rovására. Ugyanakkor Telekinél külön hangsúlyt kap, hogy a „tájak csak ritka esetben határoltak egészen élesen, rendesen átmenetek vannak közöttük, legtöbbször észrevétlenebbül olvadnak egymásba.” Sőt, „minél jobban ismer valaki egy tájat, minél otthonosabb benne, annál inkább fogja jelenségeit érezni [...] és annál élesebben és finomabban fogja érezni, meddig tart s mikor lép ki belőle.”¹⁹

Az előbbiekből kiindulva különösen fontos, hogy képet alkossunk az ágensi tapasztalat alapján a tájról. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy 1935 tavaszán nemcsak átutazóban volt Móricz Zsigmond a Sárréten, hanem el is időzött ott, többek között hogy anyagot gyűjtsön egy újabb regényéhez. Ekkor találkozott Szeghalmon a már élete őszen-telén járó Csontos bácsival, aki kérdésére elmondta, hogy mettől meddig terjedt a mocsár, s vele együtt a táj is:

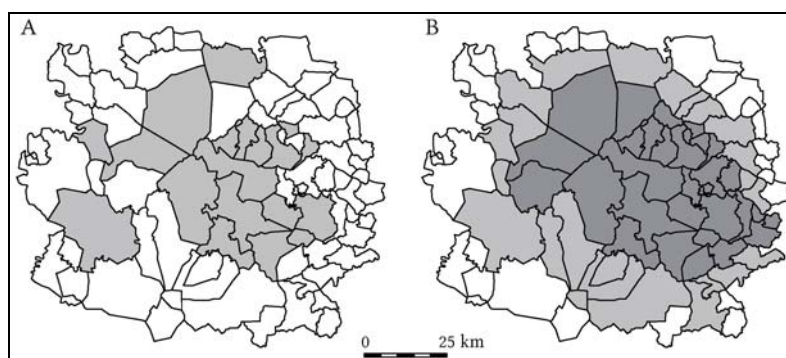
„Bezony, a más velág vót [...] – Komáditul a Tiszáig a mind víz alatt állott. A Berettyó tartotta vízzel, meg a Sebes Körös, meg a Tisza [a Sárrétet]. Iráz, Kót, Vésztő – Körösladány, Szeghalom, Füzes-

¹⁸ *Teleki Pál: A gazdasági élet földrajzi alapjai. I. félkötet. Centrum Kiadóvállalat Részvénytársaság, Budapest, 300.*

¹⁹ Uo. 292.

gyarmat – Bucsa, Karcag, Kisújszállás – Dévaványa, Mezőtúr, Fegyvernek – északi ódalon meg Komárom, Csökmő – napfeljötté ódalon le Bakonszeg, Nagyrábé, Nagybajom – azután meg Udvaru, Szerep, Nádudvar, Sáp – ezek mind beékelődtek a Sárrítbe.”²⁰

A szöveg alapján megrajzolható egy utólagosan konstruált mentális térkép a táj kiterjedéséről. Tudnunk kell azonban, hogy az így kapott kép többszöri fénytörésen átesett halvány lenyomata az egykori valóságnak. Csontos bácsi egészen biztos, nem ismerné fel a Sárrét közigazgatási határokra feszített mentális térképét (2. ábra, A). Az így nyert kép lényegében lefedi az egykori mocsarat, ami csak azért nem alkot a széleken is összefüggő területet, mert részben az elbeszélés érezhetően nem a teljesség igényével keletkezett, részben, mert a visszaemlékezés pillanatában Szeghalomról nézve e peremterületek távol voltak (nemcsak térben, hanem időben is).

2. ábra. A lecsapolt Sárrét „mentális térképe” 1935-ből (A), illetve a táj magterülete (B – sötétebb színezés) és holdudvara (B – világosabb színezés)²¹

²⁰ Móricz Zsigmond: Kép a Sárrétről. In: Riportok. III. köt. (1930–1935). Szerk. Móricz Zsigmond. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1958. 653–663., 654.

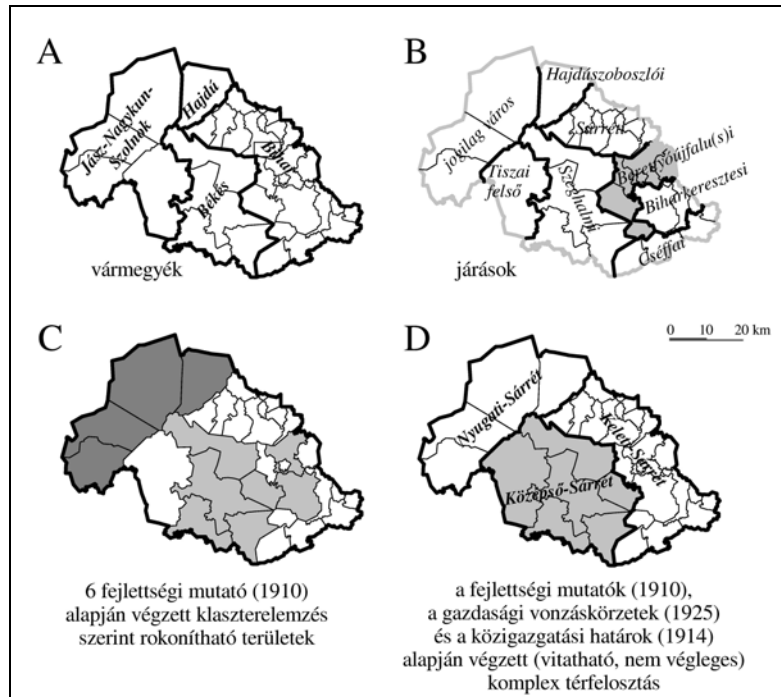
²¹ Forrás: Móricz Zsigmond: Kép a Sárrétről, i. m. 654. és Szilágyi Zsolt: Sárrét posztmodern, i. m. 125. – Saját szerkesztés.

Az, hogy mit tekintünk a lecsapolások után Sárrétnek, megállapodás kérdése. Természetesen e téren sincs konszenzus a tudományok között. Meggyőződésem, hogy erre nincs is szükség. Mivel jelen munka történeti földrajzi, gazdaság- és társadalomtörténeti látószöveget fon egybe, ezeknek kell érvényesülnie a táj – empirikus vizsgálatokhoz felhasználható – lehatárolásában.

Csontos bácsi példája jól mutatja, hogy 1935-ben, több évtized távlatában is úgy konstruálódott a sárréti táj a tudatokban (amennyiben a fenti esetet általánosnak tekintjük), hogy az, az egykori mocsár kiterjedéséhez kötődött. A táj területének határvonái a mocsár peremén megülő települések voltak. E községek a lecsapolás után is olyan pontoknak tekinthetők, amik egyfelől kijelölik a sárréti kultúrtáj magterületét, amelynek határa nem mint vonal, hanem mint zóna realizálható – egy átmeneti, tájak közötti határövezben (2. ábra, B). Másfelől viszont olyan helyek ezek a falvak, ahol a lakosok egy része magában hordozza közvetlenül (az idő múlásával már csak közvetve) a hajdan volt vízi világ képzetét, a táj átalakulásának tapasztalatát. Ez az alapja annak, hogy a mocsár nélküli Sárrét a 20. században már nemcsak kultúrtájként, hanem bizonyos értelemben mentális régióként is konstituálható.²²

A két világháború között a táj négy megye és hét járás részét alkotta, míg a fejlettségi különbségek términtázata három markáns (mikro)régiót rajzolt körbe (3. ábra). Ezek közül a legfejlettebb a Nyugati-Sárrét volt. Ezt követte a Középső-Sárrét, majd a Keleti-Sárrét.

²² A lokalizálás módszertani nehézségeivel, és a Sárréthez sorolt települések leírásával e helyen nem foglalkozom. Lásd részletesen: *Szilágyi Zsolt*: Sárrét posztmodern, i. m.

3. ábra. A Sárköz közigazgatási felosztása és a fejlettségi különbségek alapján kirajzolódó térszerkezete az 1910-es és az 1920-as években²³

²³ Forrás: uo. 127.

SÁRRÉTI TELEPÜLÉSHÁLÓZAT A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A sárréti magterület 31 települése közül, funkcionális tekintetben, mindössze négy (Karcag, Kisújszállás, Szeghalom és Túrkeve) töltött be városi szerepkört 1910-ben,²⁴ illetve további két község (Komádi és Püspökladány) került közel ehhez a szinthez a két világháború között. A 20. század első felében e hat centrumban élt a Sárrét teljes lakosságának csaknem fele (47–48 százaléka), a századelőn 75 ezer, majd 90 ezer lélek. Amennyiben az utóbb említett két községet nem vesszük számításba, akkor is a táj népességének legalább 35 százaléka tekinthető városlakónak, ami az országos átlagot mintegy 6 százalékponttal haladta meg. Látszólag tehát kedvező a Sárrét városodottsága, a városlakóinak aránya, azonban a kapott értékek megtévesztők, hiszen a négy város lakosságának közel negyede külterületen élt.²⁵

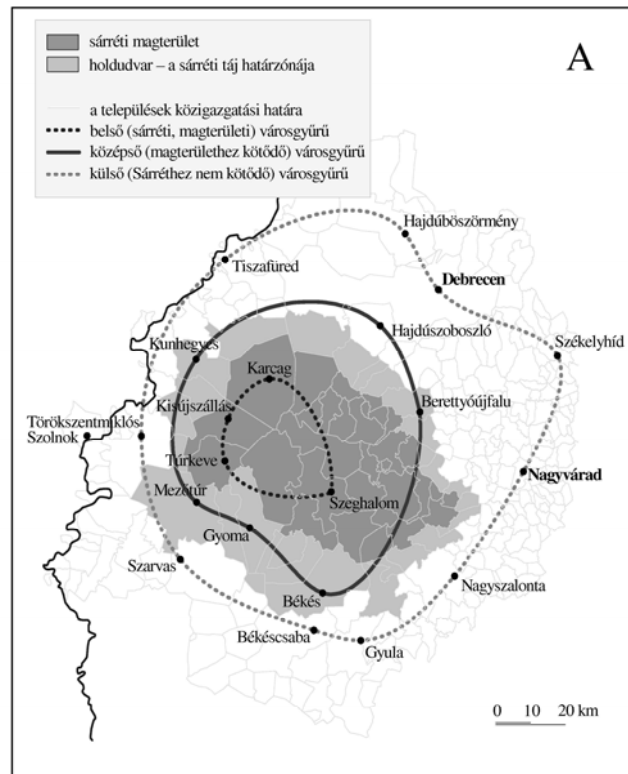
A táj belső, magterületi városgyűrűjét két másik ölelte körbe koncentrikus formában, ami a vizsgált terület nyugati felén sűrűbb mintázatot mutatott. Ebből következik, hogy a Sárrét keleti része erősen városhiányos volt, amit a gravitációs modellszámítás térképre vetített eredménye is világosan igazol (*4. ábra*).²⁶ Mindez rávilágít arra, hogy ebben a városhiányos térben miért bírhattak

²⁴ *Beluszky Pál–Győri Róbert*: Magyar városhálózat a 20. század elején. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2005. 214–228.

²⁵ *Szilágyi Zsolt*: Berettyóújfalu és a Sárrét kapcsolatrendszere. A történeti földrajzi nézőpont egyik lehetséges olvasata. In: Bihari Diéta VI–VII. Szerk. Kolozsvári István–Török Péter. Bihari Múzeum, Berettyóújfalu, 2010. 101–126., 114.

²⁶ Bővebben: *Szilágyi Zsolt*: A Sárrét helyzete a regionális központok által rajzolt térben 1920 előtt és után. In: Migráció és asszimiláció Északkelet-Magyarországon és a Partiumban (1715–1992). (Studia Historico–Demographica Debrecina 1.) Szerk. Demeter Gábor–Bagdi Róbert. Thallóczy Lajos Alapítvány a Keleti Kutatásokért. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen, 186–200. és *Szilágyi Zsolt*: Berettyóújfalu, i. m.

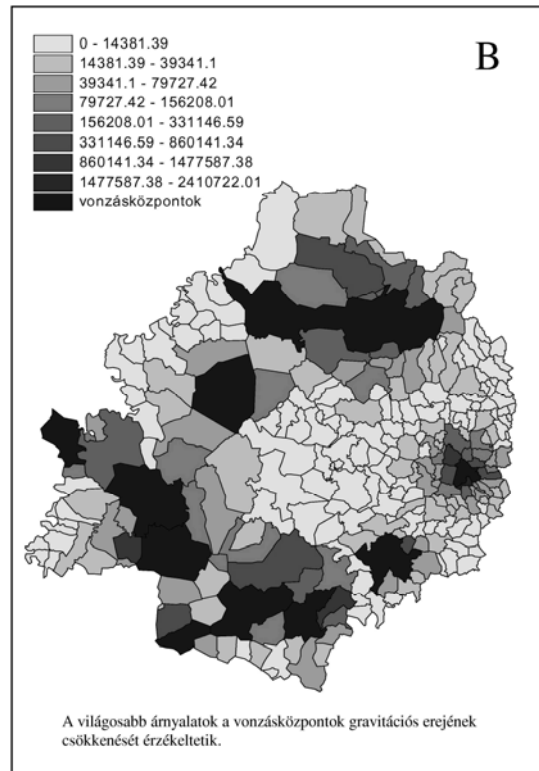
súlyukhoz képest összehasonlíthatatlanul nagyobb „hinterlandot” olyan mikrocentrumok, mint Szeghalom vagy a Sárrét holdudvarához sorolható Berettyóújfalú.²⁷

4. (A) ábra. A Sárrétet körbeölelő koncentrikus városgyűrűk 1910-ben²⁸

²⁷ A városközpont-vonzáskörzet hányados értéke Szeghalomnál 3,22, Berettyóújfalunál 3,09 volt. Ezt az értéket egyedül Gyoma közelítette meg a Sárrétet körbeölelő vonzásközpontok közül: 2,31.

²⁸ Forrás: Szilágyi Zsolt: Berettyóújfalú, i. m. 115.

4. (B) ábra. A gravitációs modell által, mikrocentrumok nélkül megrajzolt városhiányos tér a Sárreiten ugyanebben az időben

A táj faluállománya, ahogyan városai is, differenciált „hierarchikus” szerkezetet mutattak. Bracey egydimenziós modellje alapján 1925-ben a sárreite községeknek több mint a fele centrumfalunak tekinthető. Ezeken a településeken legalább 5 bolt működött (1. táblázat), miközben kimutatható, hogy a magasabb hierarchiájú faluszinteken többféle, s egyre speciálisabb szolgáltatást lehetett igénybe venni, vagyis a kereskedések száma együttmozgott a más

típusú szolgáltatások számával ($r = 0,98$), ami nyilvánvalóan nem volt független a lakosság szám alakulásától sem.

Az elsőrendű centrumfalvak álltak (funkcionális tekintetben) a legközelebb a kisvárosi szinthez. E községek a sárréti falvak negyedét adták. Kiemelkedő szerepet játszottak a nem városlakók szolgáltatás-ellátásában (laterális kapcsolatháló). Átlagosan 34 kereskedés és 20 egyéb szolgáltatástípus működött ezekben a nagyjából tízezres, ám olykor csak félannyi lélekszámú (Biharnagybajom és Sárrétudvari) községekben. A másodrendű centrumfalvakban átlagosan 13–14 helyi bolt kínálta áruját és hasonlóan ennyi plusz szolgáltatás volt elérhető anélkül, hogy más településre kellett volna ehhez gyalogolni, szekerezni. Végül a harmadrendű centrumfalvak szintjén átlagban már csak 6 boltot és 8 egyéb szolgáltatást lehetett igénybe venni 1925-ben.

1. táblázat. A sárréti falvak Bracey-féle hierarchiája (1925)²⁹

Centrumfalu	Szám szerint	Százalékban	A boltok átlagos száma	Egyéb szolgáltatások átlagos száma
Elsőrendű ^a	7	25,9	34,4	19,7
Másodrendű ^b	5	18,5	13,6	13,0
Harmadrendű ^c	3	11,1	5,7	8,0
Egyéb falvak ^d	12	44,4	3,0	6,2
Összesen	27	100,0		

- a) Püspökladány (705), Komádi (hiányos adatok), Vésztő (48), Biharnagybajom (43), Dévaványa (32), Füzesgyarmat (29), Sárrétudvari (20)
 b) Körösladány (18), Csökmő (16), Okány (14), Nagyrábé (10), Báránd (10)
 c) Zsáka (6), Szerep (6), Bakonszeg (5)
 d) Bihardancsháza, Bihartorda, Biharugra, Darvas, Furta, Körösnagyharsány, Körösszakál, Magyarhomorog, Sáp, Ujiráz, Vekerd, Zsadány

²⁹ Forrás: Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár Dokumentációs Gyűjtemény, Statisztikai Gyűjtemény. (A továbbiakban: NM EA DGY 8/A 1925.) Békés vármegye 1–6. (479–506), Bihar vármegye 1–6. (507–565), Hajdú vármegye 1–2. (1087–1101), Jász-Nagykun-Szolnok vármegye 1–6. (1214–1260) – Saját számítás.

A településeken elvégzett távolságvizsgálat alapján az első- és a másodrendű centrumfalvak átlagosan 17 kilométerre feküdtek valamely, legközelebbi sárréti várostól, míg a harmadrendű centrumfalvak esetében e távolság már közel 23 kilométer volt.³⁰ Tehát az elsőrendű centrumfalvak többnyire a kisvárosok közvetlen szomszédságában helyezkedtek el. Ezek a községek egyértelműen a városok közelségének köszönhetően bővülő szolgáltatásait. A feltárt koncentrikus elrendeződés rávilágít arra, hogy azok a települések, amelyek nem minősültek centrumfalvakként, általában legtávolabb helyezkedtek el a városoktól.

DEMOGRÁFIAI VÁLTOZÁSOK, A NÉPESSÉG SÚLYPONTELTOLÓDÁSA

A táj lakosság száma a 19. század közepén 95 ezer fő volt, ami a századfordulóra több mint másfélszeresére, 157 ezerre emelkedett, majd a második világháborúra elérte a 190 ezret. Vagyis a Sárréten élők száma közel egy évszázad alatt megduplázódott. E folyamat azonban szélsőségesen differenciált formában zajlott. Hiszen, amíg 1851-ben a lakosságnak alig 13 százaléka élt tízezer főnél népesebb településen, addig 1941-re már megközelítette a 68 százalékot. Közben az ezer főnél alacsonyabb lélekszámú falvakban élők aránya 5 százalékról 0,5 százalékra csökkent (2. táblázat).

³⁰ Szilágyi Zsolt: Berettyóújfalu, i. m. 117–118.

2. táblázat. Népességnövekedés a települések mérete szerinti bontásban a Sárreéten, 1851–1941 között³¹

Csoportok	1851	1900	1910	1920	1930	1941
	szám szerint					
999 alatt	4 652	1 811	1 823	1 667	1 010	955
1000–2499	17 324	17 804	16 052	18 849	18 541	19 254
2500–4999	29 883	24 961	29 752	27 031	27 231	28 058
5000–9999	30 984	40 899	44 598	45 298	23 009	13 315
10 000 felett	12 344	71 544	75 669	75 903	112 975	128 518
Összesen	95 187	157 019	167 894	168 748	182 766	190 100

³¹ Forrás: *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és pusztá betűrendben körülményesen leiratik. I–III. kötet. Kiadta: Fényes Elek, nyomtatott Kozma Vazulnál, Pest, 1851.; *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása*. Második rész. A népesség foglalkozása községenként. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 2. kötet.) Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság, Budapest, 1904. (A továbbiakban: MSK Ús 2. köt.); *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása*. Első rész. A népesség főbb adatai. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 42. kötet.) Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1912. (A továbbiakban: MSK Ús 42. köt.); *Az 1920. évi népszámlálás*. Első rész. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 69. kötet.) Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1923. (A továbbiakban: MSK Ús 69. köt.); *Az 1930. évi népszámlálás*. Első rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakóhelyek szerint. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 83. kötet.) Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1932. (A továbbiakban: MSK Ús 83. köt.); *Az 1941. évi népszámlálás*. Demográfiai adatok községek szerint. Stephaneum Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1947. (A továbbiakban: *Az 1941. évi népszámlálás*, i. m.)

Csoportok	1851	1900	1910	1920	1930	1941
	százalékban					
999 alatt	4,9	1,2	1,1	1,0	0,6	0,5
1000–2499	18,2	11,3	9,6	11,2	10,1	10,1
2500–4999	31,4	15,9	17,7	16,0	14,9	14,8
5000–9999	32,6	26,0	26,6	26,8	12,6	7,0
10 000 felett	13,0	45,6	45,1	45,0	61,8	67,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

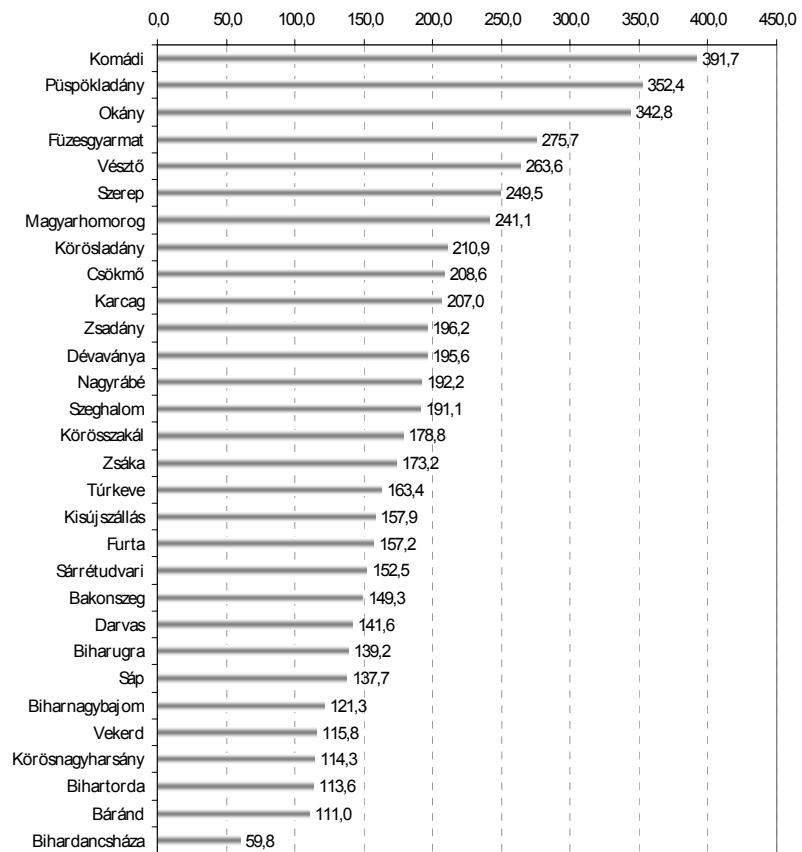
Különösen látványos, ahogyan Komádi, Püspökladány és Okány népessége a vizsgált időszakban három-négyszeresére nőtt (5. ábra). A lecsapolások után, a 19. század utolsó harmadában a víz szorításából felszabadult földek gazdasági potenciálja gyökeresen megváltozott.³² A szántóföldi növények, kivált a gabona iránti kereslet, illetve a nyomában járó helyi prosperitás olyan kedvező feltételt teremtett, hogy az említett falvak mellett számos más település lakossága is gyorsan emelkedett. Az utoljára századfordulón felfutó gabonakonjunktúra előnyösen hatott a helyi társadalmak nemcsak természetes, hanem tényleges szaporodására is. Ebben különösen nagy szerep jutott a növekvő munkaerő-keresletnek és az átalakuló foglalkozásszerkezetnek. A századelőn Komádiban a természetes szaporulat értéke jóval felülmúlta az országos (11 ezrelékes)³³ értéket, meghaladta a 15 ezreléket. A vándorlási különbözet figyelembevételével a község demográfiai nyeresége, a 20. század első évtizedében, elérte a 13 százalékot. De hasonló volt a helyzet az említett Püspökladányban és Okányban is. Az előbbi-

³² Szilágyi Zsolt: Sárret posztmodern, i. m. 127–130.

³³ Beluszky Pál: Az ország lakói – Magyarország demográfiai képe a századfordulón. In: Magyarország történeti földrajza. I. kötet. (Studia Geographica, Dialóg Campus Könyvek, Területi és települési kutatások.) Szerk. Beluszky Pál. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 153–314., 206.

ben ez az érték megközelítette a 16 százalékot, az utóbbiban viszont fölülmúlta a 20 százalékot.

Mindezek mellett olyan települések is bőven akadtak, amik lakossága a vizsgált 90 év alatt lényegében a mozdulatlanság állapotába dermedt. E községek lélekszám gyarapodása legfeljebb 11–21 százalék közé tehető. Ilyen volt például a Zsáka határába ékelődő enklávé, Vekerd. Lakosságának 93 százalékát 1920-ban románok adták, s közel ennyien görögkeleti vallásúnak is vallották magukat – egy lényegében teljesen magyarul, döntően református vidéken. Ez a kulturális elkülönülés és „elkülönítés” a hétköznapi szintjén is „enklávé jelleget” kölcsönzött a községnek. A helybeliek társadalmi interakciója saját környezetével „korlátozott” volt. Ez érezhetően zárt közösséggé formálta Vekerd társadalmát, ami hatással volt a helyi demográfiai folyamatokra, közvetve az ott lakók gazdasági lehetőségeire. Ezeket a gazdasági-társadalmi viszonyokat a község zsáktelepülés jellege és a rendkívül szűk mozgásteret biztosító határa is alapvetően befolyásolta. Vekerd közigazgatási területe ugyanis a sárréti „aprótelepülések” átlagához képest (5600 kat. hold) is kifejezetten előnytelen, alig 1300 kat. hold volt. Mindezek együttes folyamánként meghatározóvá lett az elvándorlás. Hiába volt szokatlanul magas, 58 ezrelék a fertilitás, a halálozás értéke hasonlóan természetes volt, 40 ezrelék körül alakult. Az ennek ellenére is kiemelkedő, 18 ezrelékes természetes szaporulat sem volt elegendő ahhoz, hogy a falu lélekszáma látványosan emelkedjék – tudniillik a falu lakossága a századelőn, az elvándorlás következtében, mintegy 7 százalékkal csökkent.

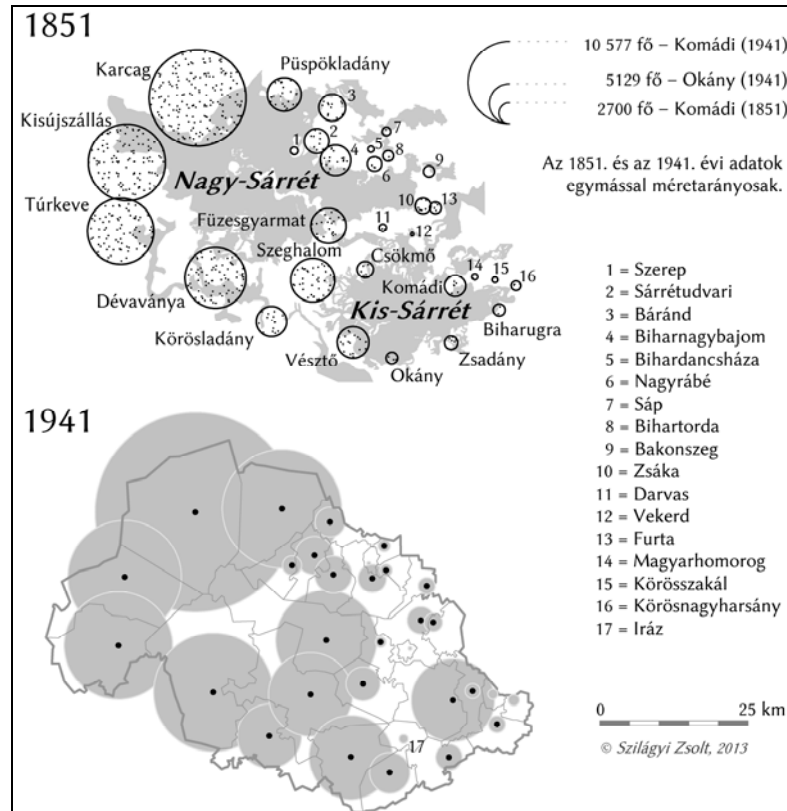

5. ábra. A sárreite települések lélekszámváltozása 1851 és 1941 között
(az 1851. évi értéket véve 100 százaléknak)³⁴

³⁴ Forrás: *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára, i. m. I–III. kötet.;
Az 1941. évi népszámlálás, i. m.

Báránd és Biharnagybajom népességnövekedése hasonlóan vontatott volt, mint Vekerdé. Ennek háttérében azonban más tényezők gyaníthatók. Mindenekelőtt a közeli, rohamléptekkel modernizálódó Püspökladány és Karcag fejtett ki az említett falvakra népességelszívó hatást. Ugyanakkor Berettyóújfalu gravitációs ereje sem elhanyagolható. Ezek a hatások leglátványosabb formában Bihardancsháza esetében adódtak össze. A falu lakossága közel 40 százalékkal csökkent már a századfordulóra. Átmeneti növekedés után a folyamat visszafordíthatatlanná vált 1920 után. A hajdani 800 fős települést a második világháború elején már 500-an sem lakták.

A Sárrét 19–20. századi népességnövekedésének térszerkezeti sajátosságai mintha már az „induláskor” adottak lettek volna (6. ábra). A táj nyugati peremterületének, a „Nagykunsárrétnek”, már a dualizmust megelőzően olyan kedvező településpotenciálja volt, ami számos folyamatot, köztük a térségben betöltött modernizációs, funkcionális és demográfiai szerepköröket egyformán, előre meghatározta. A Nyugati-Sárrétnek, a táj egészéhez képest, már a 19. század közepén olyan potenciálja volt, amit a mocsárlecsapolás, a vasút megépülése és a nagy gabonakonjunktúra csak továbbfokozta. A lendület, amit a bővülő közigazgatási szerepkörök megjelenése is segített, egészen a 20. század közepső harmadáig kitartott.

6. ábra. A sárréti települések lélekszámváltozása (1851, 1941)³⁵

Ezzel szemben a Nagy-Sárrét északkeleti szélén és a Kis-Sárrét egészen elhelyezkedő községek az erős forgalomárnnyék miatt már az induláskor ledolgozhatatlan hátránnyal szembesültek. Ezt a kedvezőtlen helyzetet sem Berettyóújfalu, sem Gyula nem tudta érdemben befolyásolni. A lehetőségek pedig még korlátozottabbak lettek a trianoni békeszerződés aláírásával. Az, hogy a szóban for-

³⁵ Forrás: uo.

gó települések határ menti (közeli) falvakká váltak; az, hogy e hinterland elveszítette többrétű kapcsolatát a központtal, Nagyváradal; mind azt eredményezték, hogy a tehetetlenségi nyomaték immár nemcsak oka volt a hátránynak, hanem egyenesen következménye is. Másképp fogalmazva: ebben az esetben hiábavaló erőfeszítésnek bizonyult a lecsapolás, ha a falvak lábát elnehezítő sár, Trianon árnyékban, nem tudott megszikkadni, majd leperegni.

Mindez azonban olyan folyamatokat indított el, aminek eredményeként egyrészt a táj korábbi centrumai megerősödtek, másrészt új központok formálódása vált lehetővé. Így szilárdult meg Berettyóújfalú, Karcag és Szeghalom sárréti pozíciója, és így fejlődhetett *belülről* jelentős központtá Füzesgyarmat, Komádi és Vésztő. Végző soron ennek a mérsékelt polarizációnak az eredménye, hogy kimutathatóan eltolódott – csaknem másfél kilométerrel³⁶ – a táj népességkoncentrációjának a súlypontja (7. ábra).³⁷ Világosan látszik tehát, hogy a 19. század második felének tájpotenciál és gazdaság-

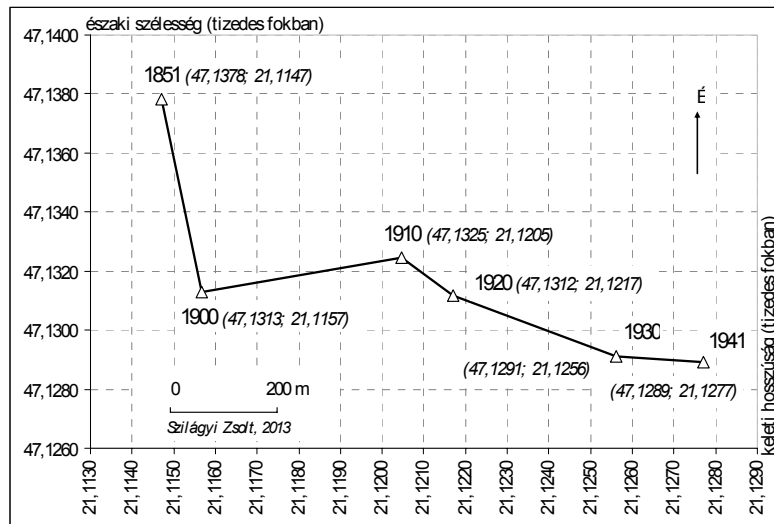
³⁶ A népességi súlypont koordinátái 1851-ben: 47,1378 (47°08'16") é. sz. és 21,1147 (21°06'52") k. h.; 1941-ben: 47,1289 (47°07'44") é. sz. és 21,1277 (21°07'39"). A két pont közötti légvonalbeli földrajzi távolság 1397 méter, 1,4 kilométer. (Saját számítás.)

³⁷ A népességi súlypontszámítások módszertanához lásd: *Bene Lajos–Tekse Kálmán: Vizsgálatok a népesség területi eloszlásának alakulásáról Magyarországon 1900–1960.* (Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Csoport Közleményei 9.) A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Csoportjának és a Magyar Tudományos Akadémia Demográfiai Bizottságának Kiadványa, Budapest, 1966. 11–21.; továbbá *Nemes Nagy József: Térbeli középértékek, súlypont.* In: *Regionális elemzési módszerek.* (Regionális Tudományi Tanulmányok 11.) Szerk. Nemes Nagy József. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék és MTA–ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Budapest, 2005. 72–74. A számítás

$$\text{képlete: } x = \frac{\sum_{i=1}^n f_i x_i}{\sum_{i=1}^n f_i}; \quad y = \frac{\sum_{i=1}^n f_i y_i}{\sum_{i=1}^n f_i}, \text{ ahol } x \text{ és } y \text{ egy földrajzi}$$

pont földrajzi koordinátái tizedes fokban megadva, míg az f a tömeg, ebben az esetben az adott település adott évi lakosság száma.

szerkezeti változásai dél-délkeleti irányba mozdították el a sárréti lakosság „tömegének” képzeletbeli egyensúlyi origóját. Ennek hátterében a táj déli peremén elhelyezkedő (Dévaványa, Körösladány, Szeghalom, Vésztő és Okány) falvak népességnövekedése állt. A 20. század első felében megmutatkozó, látványos keleti irányba történő elmozdulást pedig egyértelműen Füzesgyarmat, illetve kifejezetten Komádi tényleges szaporulata idézte elő.

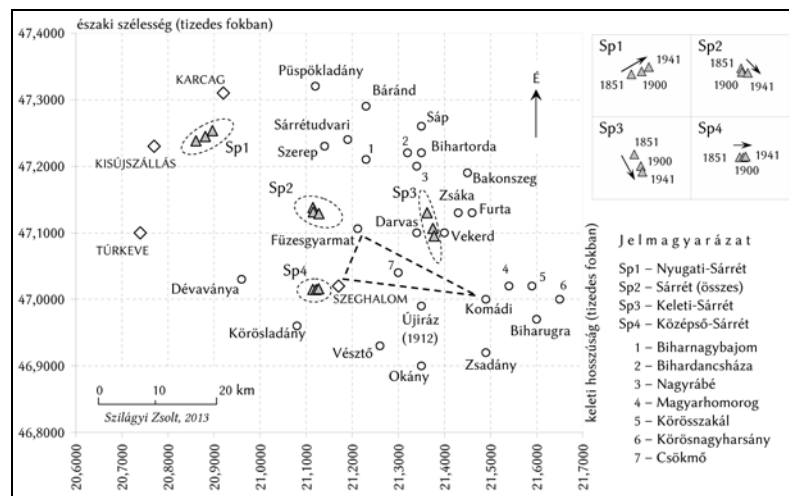

7. ábra. A népesség súlyponteltolódása a Sárreien 1851–1941 között³⁸
(vö. 8. ábra, Sp2)

Az előbbinél azért valamivel árnyaltabb kép is felvázolható. A népesség súlypontja a Keleti-Sárreien kifejezetten Komádi irányába, délkeletre húzódott (8. ábra, Sp3). A Középső-Sárreien azonban inkább a Szeghalom–Komádi vonalban, kelet felé történő el-

³⁸ Forrás: *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára, i. m. I–III. kötet; MSK Ús 2., 42., 69., 83. kötetek; *Az 1941. évi népszámlálás*, i. m.

mozdulás a meghatározó (8. ábra, Sp4). Míg a Nyugati-Sárréten az előbbiektől gyökeresen eltérő súlyponteltolódás figyelhető meg, ami északkelet felé, Karcag és Püspökladány irányába mutatott (8. ábra, Sp1). Mindent összevetve megfigyelhető, hogy a Sárrét keleti és középső területein a népességkoncentráció formálásában döntő szerep jutott a Füzesgyarmat–Szeghalom–Komádi háromszögnek. E háromszög gravitációja olyan erős volt, hogy a táj nyugati felében zajló folyamatok nem játszhattak meghatározó szerepet a Sárrét teljes területén értelmezett népességi súlyponteltolódás mechanizmusában. A táj egészének korábbi népességkoncentrációs egyensúlyi állapota kibillent, s egyértelműen a háromszög irányába csúszott el (8. ábra, Sp2).

8. ábra. A Sárrét különböző részein végbemenő népességi súlyponteltolódások 1851 és 1941 között³⁹

³⁹ Forrás: *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára, i. m. I–III. kötet; MSK Ús 2. kötet; *Az 1941. évi népszámlálás*, i. m.

Mindez felveti, hogy a feltételezett vezető gazdasági-társadalmi szerepkör, amit Karcagnak tulajdonítanak, nem lehetett akkora befolyással a Sárrét egészére, mint ahogyan azt korábban vélték. Tény, hogy a 20. század középső harmadára már volt alternatívája Karcagnak, mégpedig három olyan község, aminek fejlődése részben a táji keretek között belülről, a tájból valósult meg. Füzesgyarmat, Komádi és Szeghalom – a vizsgált időszakban – egyre inkább olyan fejlődési ívet rajzolt, ami döntően meghatározta a tájban élő társadalom, és a tájban működő gazdaság arculatát. E három község nemcsak a vasútnak és az időközben elnyert közigazgatási funkcióknak köszönhette lendületét, hanem az ezek nyomában járó összetett változásoknak is. Szeghalom már a századelőn kisvárosi szerepkört töltött be a térségben. Vele sok tekintetben egyenrangú félnek bizonyult Komádi. Az, hogy az utóbbi település modernizációja, Szeghalommal szemben szolidabb formát öltött, annak köszönhető, hogy a táj nyugat–kelet irányú modernizációs lejtőjén keletebbre, ráadásul határ közeli(bb) helyzetben feküdt. Az utóbb említett két település, a 19. század utolsó harmadától kezdve, meghatározó módon kivette a részét az átalakult, lecsapolások utáni táj kapcsolatainak újrászervezésében. Szeghalom és Komádi is komoly térszervező szerepet vállalt magára. Ebben Komádi több (és nem nagyobb) gazdasági sikert, meghatározóbb piacközponti szerepkört könyvelhetett el, mint Szeghalom. Ugyanakkor Szeghalom a közigazgatás és a kultúra szervezésében ért el látványosabb eredményeket.

LATERÁLIS KAPCSOLATHÁLÓ

Ahhoz, hogy a sárréti falvak oldalirányú kapcsolathálójáról képet alkothassunk, szükséges előbb a háziipar, más néven a kisipar, „regionális” szolgáltatásszerkezetének az elemzése. Talán különösnek hat a „háziipari szolgáltatás” megnevezés, mert napjainkban már élesen elválík a földrajzi szakirodalomban a három (illet-

ve négy), a primer, a szekunder és a terciér szektor képzete. Mi több a terciér szektor definiálása már a középiskolai tananyagban következőképpen posztulálódik: az „idetartozó ágazatokat csupán kizárólagos alapon lehet meghatározni: mindazok, amelyek a mezőgazdaságba és az iparba nem sorolhatók”.⁴⁰ Az említett szektor egyik meghatározó ágazata az úgynevezett szolgáltatások. Ez alatt általában olyan tevékenységeket értenek, amik „nem anyagi javak termelésére irányulnak”.⁴¹ Tehát elvileg az ipar mint szektor élesen elválna a szolgáltatásoktól, legalábbis a gazdaságföldrajzi „steril” fogalomhasználatban. Azonban nemcsak a gazdaság- és a társadalomföldrajzi diszciplínák eltérő látószöge miatt, hanem a tudományosság és a hétköznapi élet között feszülő különbségek okán is, jól érezte – már az 1990-es években – Illés Iván, hogy a „szolgáltatás szót a köznyelv nem a terciér szektorral azonos tartalommal használja. Szolgáltatásnak nevezik [... például] a tartós fogyasztási eszközök, ruházati cikkek javítását, holott az ágazati rendszerben az iparnak, és nem a terciér szektornak a része.”⁴² Anélkül, hogy egyik vagy másik szektornak „ajándékoznánk” a szolgáltatást, fontos ezen a ponton hangsúlyozni, hogy az általunk vizsgált időszakban, a sárréti községek rurális társadalmában, az ipar még háziipar volt. Amiről a Pallas Nagy Lexikona már a századfordulón azt írta, hogy a kisiparnak része a „javítások eszközlése” is.⁴³ Mindent egybevetve, mivel a két világháború között a háziipar nemcsak termékeket állított elő, hanem párhuzamosan szolgáltatást is nyújtott (amikor e termékek javítását is elvégezte), indokoltnak tartom,

⁴⁰ Jónás Ilona–Pál Viktor–Vízvári Albertné: Földrajz 10. A világ változó társadalmi-gazdasági képe. Mozaik Kiadó, Szeged, 2006 (ötödik kiadás), 66.

⁴¹ Uo.

⁴² Illés Iván: A terciér szektor jellege, társadalmi-gazdasági szerepe, fejlődési sajátosságai. In: Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza. Szerk. Perczel György. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 1996. 373–382., 377.

⁴³ A Pallas nagy lexikona – „ipar” szócikk. – <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/egyeb/lexikon/pallas/html/051/pc005162.html#4> (Utolsó megtekintés: 2013. május 4.)

hogy gazdaság- és társadalomtörténeti, illetve történeti település-földrajzi szempontból a kisipar szolgáltatásként is értelmezhető legyen.

A városokat leszámítva a 27 sárréti faluban, 1925-ben összesen 51 különböző ipart vettek nyilvántartása. A települések kétharmadán volt szabó, borbély, asztalos, cipész, kerékgyártó és kovács (az utóbbi mindenütt megtalálható volt). Ezzel szemben a kisipari szolgáltatások 41 százaléka csak egy-egy, legfeljebb két-két településen fordult elő. Ilyen volt például a női szabó, a kárpitos vagy éppen az üveges. A legtöbb iparos a cipészek (194 fő), a kovácsok (179 fő) és a szabók (123 fő) közül került ki. De bádogosból már csak 25, órásból 12, fényképészből 7, kefekötőből pedig mindössze 1 iparos élt a húszas évek Sárrétjén.

A vizsgált falvak közigazgatási területén összesen 120 373 lélek élt az 1930. évi népszámlálás alapján, ahol 1925-ben 1391 iparosról tesznek említést a községi szintű statisztikai adatlapok. Eszerint egy kisiparosra 87 ellátott lakos jutott a Sárréten. Ebből kiszámítható egy-egy község által ellátott „vidéki” lakosság szám, ami megadja a település „jelentőségtöbbletét”.⁴⁴ Mivel a klasszikus tanyaelv igazolhatóan felbomlott, vagy felbomlóban volt a két világháború közötti Alföldön,⁴⁵ fontos, hogy a számítások során különválasszuk a bel- és a külterületi lakosságot egymástól. Az utóbbiak ezzel lényegében a „vidékiek” közé kerülnek. Az így kapott értékek arról tanúskodnak, hogy a falvak nagyobbik fele, 55 százaléka képes volt saját lakosságát kisiparosi szolgáltatásokkal mennyiségileg ellátni. Ez persze nem jelenti azt, hogy mindenféle keresletet ki tudtak elégíteni, láttuk, hogy a kisiparosok több mint harmadát mindössze három szakma, a cipészek, a kovácsok és a szabók adták (3. táblázat).

⁴⁴ A jelentőségtöbblet elméletéről és a jelentőségtöbblet-érték kiszámításáról lásd *Beluszky Pál–Győri Róbert: Magyar városhálózat*, i. m. 135.

⁴⁵ Lásd: *Szilágyi Zsolt: Város–tanya-kapcsolat a Horthy-kori Kecskeméten. Tér és Társadalom* 25. (2011: 2) 29–47.

3. táblázat. A sárréti falvak jelentőségtöbblete
a kisiparosok által ellátott vidéki lakosság alapján (1925/1930)⁴⁶

Település	Belterületi lakosság-szám	Iparosok száma	Ellátott lakosság-szám*	Jelentőségtöbblet értéke százalékban kifejezve (100 százalék a belterületi lakosságszám)**	
Körösladány	5 751	164	14 192	246,8	magasan az átlag felett
Füzesgyarmat	5 923	130	11 250	189,9	magasan az átlag felett
Biharnagybajom	4 193	79	6 836	163,0	magasan az átlag felett
Csökmő	2 722	49	4 240	155,8	magasan az átlag felett
Sáp	1 235	22	1 904	154,2	magasan az átlag felett
Püspökladány	10 797	186	16 096	149,1	átlag felett
Komádi	6 982	114	9 865	141,3	átlag felett
Dévaványa	10 418	157	13 586	130,4	átlag felett
Zsáka	2 833	42	3 635	128,3	átlag felett
Vésető	8 822	129	11 163	126,5	átlag felett
Bihartorda	1 553	21	1 817	117,0	átlag felett
Okány	4 027	54	4 673	116,0	átlag felett
Nagyrábé	2 598	34	2 942	113,3	átlag felett
Furta	2 016	26	2 250	111,6	átlag felett
Sárrétudvari	4 628	54	4 673	101,0	átlag körül
Szerep	1 695	19	1 644	97,0	átlag körül
Biharugra	1 630	17	1 471	90,3	átlag körül
Darvas	1 093	11	952	87,1	átlag alatt
Körösszakál	1 067	10	865	81,1	átlag alatt
Magyarhomorog	1 152	10	865	75,1	átlag alatt
Zsadány	2 352	20	1 731	73,6	átlag alatt

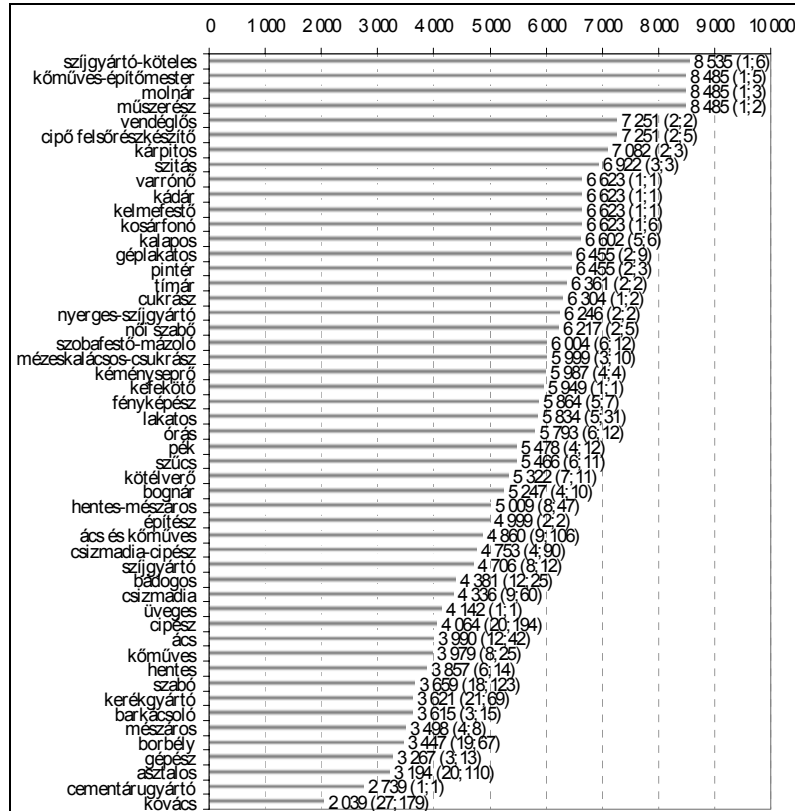
⁴⁶ Forrás: MSK Ús 83. kötet; NM EA DGY 8/A 1925. Békés vármegye 1–6. (479–506), Bihar vármegye 1–6. (507–565), Hajdú vármegye 1–2. (1087–1101), Jász-Nagykun-Szolnok vármegye 1–6. (1214–1260) – Saját számítás.

Település	Belterületi lakosság-szám	Iparosok száma	Ellátott lakosság-szám*	Jelentőségtöbblet értéke százalékban kifejezve (100 százalék a belterületi lakosságszám)**	
Körösnagyharsány	1 443	12	1 038	72,0	átlag alatt
Bakonszeg	1 744	14	1 212	69,5	átlag alatt
Újiráz	1 018	5	433	42,5	mélyen az átlag alatt
Bihardancsháza	462	2	173	37,5	mélyen az átlag alatt
Vekerd	467	2	173	37,1	mélyen az átlag alatt
Báránd	3 949	8	692	17,5	mélyen az átlag alatt

* A táblázatban szereplő falvak közigazgatási területén, tehát a bel- és a külterületen együtt, összesen 120 373 fő élt 1930-ban. 1925-ben 1391 iparost írtak össze a jegyzők, körjegyzők. Eszerint egy kisiparosra 87 (86,537) ellátott lakos jutott a Sárreتي falvakban. Az ellátott lakosságszám például Körösladány esetében a következőképp alakult: $164 \times 86,537 = 14\,192$ fő.

Ugyanakkor az is jól látszik, hogy a községek közel harmada még a saját (belterületi) lakosságát sem tudta a szóban forgó szolgáltatásokkal maradéktalanul ellátni. E falvak lakóinak legalább negyede arra szorult, hogy más környező települések szolgáltatásait vegye igénybe. Akadt azonban olyan is köztük, ahol a lakosság több mint 80 százaléka helyi szinten ellátatlan maradt: Báránd közel 4 ezernyi lakójából ez jóval több, mint 3 ezer főt érintett.

A hálózat megragadásához, helyes interpretációjához hasonlóan fontos a szolgáltatások küszöbértékének a meghatározása. A küszöbszám megmutatja, hogy egy adott kisipar megtelepedéséhez (ezúttal a Sárreتي) átlagosan hány fős községre volt szükség. A leggyakrabban előforduló háziipar, láttuk, a kovács volt. E szolgáltatás megtelepedéséhez elegendő volt átlagosan egy 2 ezer fős település (9. ábra). Ezzel szemben egy szíjgyártó-köteles vagy egy kárposztos már csak 7–8 ezer fő körüli lélekszámú faluban talált otthonra. Természetesen ez a szintetikus mutató sem tükrözheti pontosan a valóságot.

9. ábra. A sárreți kisipar küszöbcszámjai 1925-ben⁴⁷
(a számítás módszerét lásd 10. ábra)

san vissza a hajdani viszonyokat. Sajátosan torzít, és torzulhat maga a mérőszám is, például akkor, amikor egy egyébként meglehetősen ritka szolgáltatás, már egy alacsony lélekszámú községben is

⁴⁷ Forrás: NM EA DGY 8/A 1925. Békés vármegye 1–6. (479–506), Bihar vármegye 1–6. (507–565), Hajdú vármegye 1–2. (1087–1101), Jász-Nagykun-Szolnok vármegye 1–6. (1214–1260) – Saját számítás.

megtalálható. Ezekben az esetekben a telepítő tényező nem függvénye a helyi lakosság minél nagyobb koncentrációjának. Sokkal inkább egyedi, statisztikailag kifejezve, extrém esetekről van szó, amikor a kisiparos letelepedését valamilyen – a jelenkor előtt többnyire ismeretlen – tényező, mint a családi kapcsolatok, a helyismeret vagy a „sors”, a „puszta véletlen” befolyásolta. Ilyen eset tapasztalható az alig 1400 fős Sáp esetében, ahol egy „cementárugyártó” működött az 1920-as évek közepén. Nyilván Berettyóújfalun és Püspökladány közelsége, pontosabban felvevőpiaca is kedvező körülmény lehetett a telephely megválasztásakor. Belátható azonban, kellett hogy legyen egy olyan tényező is, ami ma már homály fed előttünk. Miért nem a Berettyó parti várost vagy a „forgalmas” vasúti csomópontot választotta Karcag szomszédságában? Az ilyen és ehhez hasonló esetek teszik szükségessé, hogy körültekintően mérlegeljük a kapott értékeket.

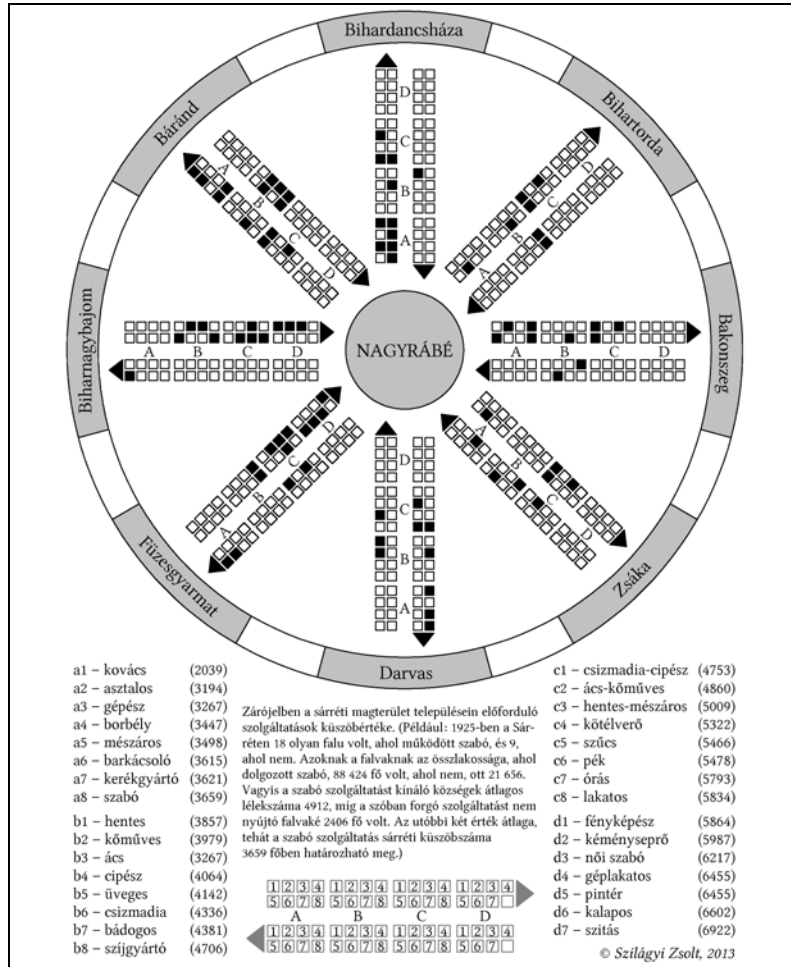
A sárréti falvak átlagos mérete 1930-ban 4458 főben határozható meg. Ennek ismeretében válik világossá, hogy a számba vett 51 kisipari szolgáltatás több mint kétharmada átlagosnál népesebb településen eresztett gyökeret. Ilyen volt például a kalapos, a kéményseprő vagy a kelmefestő. A cipészek, a kerékgyártók vagy a borbélyok már az átlag alatti méretű falvakban is megtalálhatók voltak. E csoportról kialakított képet torzítja a biharnagybajomi üveges, vagy a zsákai, a furtai és a körösszakáli gépész. A zsákai esetet (ahol két malom is működött) és a furtai példát (a Zsákához való földrajzi közelség miatt) leszámítva, hasonló helyzet foroghat fenn, mint a már említett „cementárugyártó” vonatkozásában.

Mindezek ismeretében igyekszem a továbbiakban megvizsgálni a potenciális laterális kapcsolatrendszer Nagyrábé példáján. Több, egymással összefüggő oka van annak, hogy erre a településre esett a választás. Elsőnek is Nagyrábé településkörnyezetében mindhárom rendű centrumfalu megtalálható, de előfordulnak ilyenek nem minősülő községek is. A települések, Füzesgyarmat kivételével, a nagyjából azonos modernizációs fokon álló, ezért főbb vonásaiban homogénnek tekinthető Keleti-Sárrét területén

fekszenek. Ez utóbbi az összehasonlíthatóság alapjait erősíti, míg az előbbi a kellően differenciált kapcsolatrendszer jelenítheti meg. Továbbá, ebben az esetben szempont volt az is, hogy a kiválasztott települést sárréti községek vegyék körbe. Ezeket a „kritériumokat” figyelembe véve szóba jöhetne még Szerep, Sárrétudvari, Biharnagybajom, Darvas és Újiráz is, azonban egyetlen olyan falu sincs ezek között, ahol e folyamatok olyan komplexitásban volnának megragadhatók, mint Nagyrábén.

A 10. ábra leegyszerűsítve modellezi a szomszédos települések Nagyrábéval kialakult, illetve kialakulható kapcsolathálóját, ahol ezúttal a kisipari szolgáltatások potenciális „cseréje” követhető nyomon, pontosabban konstruálható meg.

Nagyrábé lélekszáma látványos gyarapodásnak indult a századelőn, csaknem 20 százalékkal nőtt egy évtized alatt. Ekkora növekedés nem tulajdonítható természetes szaporulatnak, így a változás hátterében a bevándorlás, esetleg betelepítést állhatott. A község gazdasági potenciálját növelte a Püspökladány–Biharkezes vasútvonal, amely keresztülhaladt a falu területén. Alighanem főleg ennek köszönheti malomiparát is a település. Az első világháború évtizedében mintegy másfélszáz fővel csökkent a lélekszáma, ami a két világháború közötti években kicsivel több mint 10 százalékkal emelkedett. A településre jelentős hatással volt, hogy Trianon következtében az említett vasúti szárnyvonal „vakvágánnyá” sorvadt. Vasúti forgalma ezért nyugati irányba tolódott, ami vélhetően tovább erősítette a falu kapcsolatait a tőle nyugatra fekvő közvetlen és közvetett szomszédjaival. E folyamat statikus képe egyébként jól kivehető a Biharnagybajommal és Füzesgyarmattal kialakult potenciális relációban.

10. ábra. A sárréti falvak laterális kapcsolata Nagyrábé példáján, 1925⁴⁸

⁴⁸ Forrás: NM EA DGY 8/A 1925. Békés vármegye 1–6. (479–506), Bihar vármegye 1–6. (507–565), Hajdú vármegye 1–2. (1087–1101), Jász-Nagykun-Szolnok vármegye 1–6. (1214–1260) – Saját szerkesztés.

Biharnagybajom 11 szolgáltatást nyújthatott Nagyrábénak, amivel a község nem rendelkezett az 1920-as évek közepén. Közük olyanokat is találunk, szám szerint hetet, amelyek küszöbértéke különösen magas volt (hentes-mészáros, pék, órás, lakatos, fényképész, kéményseprő, női szabó). Ebben a laterális viszonyrendszerben a szolgáltatások áramlása, települések közti „cseréje” meglehetősen egyoldalú volt. Ebben az esetben hiába bizonyult Nagyrábé másodrendű centrumfalunak, Biharnagybajom (elsőrendű centrumfaluként) mint járásközpont, érthetően kedvezőbb helyzetben volt e téren. Nagyrábé érdemben nem tudott semmi olyat kínálni, amivel nyugati szomszédja ne rendelkezett volna. Fűzsgyarmattal is hasonló reláció tételezhető, aminek oka, hogy a (Szeghalom mellett) Sárrét központjaként is emlegetett település szintén elsőrendű centrumfalú volt. Harmadik nyugati szomszédtelepülésével azonban már más volt a helyzet. Néhány száz fővel volt nagyobb falu, ellenben megfigyelhető, hogy Bárádon még az alacsony küszöbszámú szolgáltatások is hiányosak voltak, ezeket – mint a borbélyt vagy a szabót – Nagyrábé (és Biharnagybajom) pótol(hat)ta számára, mint ahogy a bádogost és a szűcsöt is. A nagyrábéi lakosság ugyanakkor kőművesért, ácsért, cipészért, csizmadiáért vagy szíjgyártóért mehetett Bárádra.

Egyértelműen kimutatható, hogy a Nagyrábé kimenő laterális kapcsolata Bihardancsháza irányába volt a legmeghatározóbb. Ezt nemcsak az 3-4 kilométeres távolság, hanem a település alig több mint félezer fős lélekszáma is befolyásolta. Bihardancsháza egyedül cipész tekintetében nem szorult „segítségre”, jóllehet abból is csak egy működött a faluban, aki aligha tudta egymaga kielégíteni a helyi keresletet. Bihartorda, Bakonszeg és Darvas felé is meglehetősen egyoldalúnak mutatkozott a laterális kapcsolat. E községek lélekszáma másfél-kétezer fő körül alakult a Horthy-korban, ahol pusztán olyan kisipari szolgáltatásokat tudtak a nagyrábéiak igénybe venni, mint az ács, a cipész, a kőműves, a csizmadia vagy éppen a szíjgyártó. Nagyrábé potenciális laterális kapcsolathálója egyedül Zsákával mutatott kiegyensúlyozott viszonyt. Az előbbi

barkácsolt (vadászat egyik fajtáját), hentes-mészáros és szűcsöt adhatott, az utóbbi gépészt és ács-kőművest kínálhatott a helyi keresletnek.

KONKLÚZIÓ

Mindent egybevetve az „azonos szintű”, ám láthatóan differenciálódó sárréti faluállomány községei között artikulálódó laterális kapcsolatrendszer is magán viselte a táj népességkoncentrációs térszerkezetének, a közigazgatási és a piaci vonzáskörzet-struktúrájának egyedi vonásait. Bár a falvak közötti „szolgáltatásáramlás” referenciális valósága, történelmi tapasztalati alapon, a felhasznált forrásokkal közvetlenül nem ragadható meg, mégis segítségükkel felvázolhatónak bizonyultak a „latens” szolgáltatásháló egyes, településeket egymással összefűző szemei. A valós laterális kapcsolatháló esetenként bizonyosan feltérképezhető az ágenciakutatás eszköztárával, ám ez, ma már, csak rendkívül töredékes – jóllehet nem nélkülözhető – képet rajzolhat. E helyett, tanulmányomban arra törekedtem, hogy a potenciális (lehetséges) hálózatot rajzoljam meg, egy többszörösen kontextualizált olyan membránt, ami a településállományt mintegy a felületén hordozta. E membrán úgy képzelhető el, mint ami a lehetséges szolgáltatásáramlás irányait és mennyiségi jellemzőit hordozza. E membránon formálódott a falvak közötti laterális kapcsolatrendszer, kapcsolatháló, aminek létezése aligha kétséges. Az, hogy e hálózat mely szálát használták a települések egymás között, és milyen rendszerességgel, az nominális szinten (az egyének szintjén) nemcsak a potenciális szolgáltatásoktól, hanem a helyi gyakorlattól és az ágens egyéni döntésétől is függött. Ez utóbbi tényező nehezen kutathatósága miatt, táji szinten csak a latens, lehetségesen rendelkezésre álló laterális kapcsolatháló, kvázi e potenciális membrán rekonstruálható, pontosabban konstruálható meg.

Meggyőződésem, hogy e relációk ismeretében egy minőségileg eltérő kép rajzolható meg a falvak hálózatáról, a köztük, illetve lakosaik között működő kapcsolatokról. Segítségével a települések hierarchikus (város–faluközötti) viszonyrendszere mellé a laterális kapcsolatrendszer is odailleszthetővé válik – az a dimenzió, amiben összetettebb módon válik megérthetővé a falvak hierarchizálódása, kisvárossá alakulásának a folyamata.

FÜGGELÉK

*A Sárréti települések népessége 1851 és 1941 között*⁴⁹

Település	A	B	1851	1900	1910	1920	1930	1941
Bakonszeg	K	III	1 427	1 617	1 682	1 645	1 902	2 131
Báránd	K	II	3 421	3 881	4 022	4 123	4 110	3 798
Bihardancsháza	K		800	502	503	542	521	478
Biharnagybajom	K	I	3 895	4 196	4 308	4 212	4 650	4 725
Bihartorda	K		1 365	1 742	1 736	1 621	1 585	1 551
Biharugra	K		1 537	2 269	2 205	2 116	2 112	2 139
Csökmő	K	II	2 084	3 579	3 620	3 438	3 851	4 348
Darvas	K		951	1 286	1 304	1 268	1 462	1 347
Déaványa	Kö	I	7 770	12 775	13 499	13 349	14 655	15 202
Furta	K		1 500	1 985	2 232	2 082	2 185	2 358
Füzesgyarmat	Kö	I	4 501	9 003	9 836	9 784	11 353	12 408
Karcag	Ny		12 344	20 886	22 983	22 569	24 248	25 551
Kisújszállás	Ny		9 159	13 214	13 524	13 766	14 532	14 461
Komádi	K	I	2 700	7 519	8 562	8 710	9 698	10 577
Körösladány	Kö	II	3 881	7 131	7 579	7 971	8 150	8 186
Körösnagyharsány	K		1 238	1 411	1 411	1 426	1 443	1 415
Körösszakál	K		716	842	886	1 076	1 198	1 280
Magyarhomorog	K		793	1 756	1 669	1 631	1 756	1 912
Nagyrábé	K	II	1 860	2 816	3 362	3 208	3 334	3 575
Okány	K	II	1 496	3 380	4 078	4 340	5 161	5 129
Püspökladány	Ny	I	4 315	10 878	12 574	13 246	14 287	15 204
Sáp	K		1 113	1 282	1 328	1 293	1 407	1 533
Sárrétudvari	K	I	3 150	3 992	4 470	4 193	4 759	4 805
Szeghalom	Kö		5 606	9 309	9 711	9 460	10 293	10 712

⁴⁹ Forrás: *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára, i. m. I–III. kötet; MSK Ús 2., 42., 69., 83. kötetek; *Az 1941. évi népszámlálás*, i. m.

Település	A	B	1851	1900	1910	1920	1930	1941
Szerep	K	III	980	2 025	2 485	2 334	2 473	2 445
Túrkeve	Ny		8 449	13 791	13 089	12 973	13 320	13 806
Újiráz	K		–	–	–	680	1 018	1 143
Vekerd	K		412	467	434	445	489	477
Vésztő	Kö	I	4 020	7 937	8 910	9 373	10 287	10 597
Zsadány	K		1 699	2 431	2 566	2 357	3 115	3 334
Zsáka	K	III	2 005	3 117	3 326	3 517	3 412	3 473
Összesen			95 187	157 019	167 894	168 748	182 766	190 100

A = az adott település a Keleti-Sárréthez (K), a Középső-Sárréthez (Kö) vagy a Nyugati-Sárréthez (Ny) tartozik. Az alkalmazott térfelosztás háttéréhez lásd 3. ábra

B = a Bracey-féle centrumfalvak szerinti csoportosítás: elsőrendű (I), másodrendű (II) vagy harmadrendű (III) centrumfalu 1925-ben